

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

‘Zonder instituties gaat het niet’

In gesprek met Anton Zijderveld & Koen Abts

door *Pieter Jan Dijkman*

Hoofdredacteur van *Christen Democratische Verkenningen*.

De oude, sociale en religieuze grenzen zijn vervaagd en er is een nieuwe, culturele breuklijn voor in de plaats gekomen: die van de gesloten versus de open samenleving. Dat heeft geleid tot sociale desoriëntatie, gevoelens van onbehagen en zelfs politiek cynisme. Populistische partijen buiten dat uit door zich tegen bestaande instituties te keren, van de wetenschap tot de rechterlijke macht toe. De angst voor het vreemde is op zichzelf begrijpelijk, zeggen de sociologen Zijderveld en Abts. ‘Maar zonder instituties gaat het niet.’

‘Ik moet als oude man voorzichtig zijn met het trekken van historische vergelijkingen’, zegt professor Anton Zijderveld (1937). De socioloog en emeritus hoogleraar geeft toe dat zijn band met het populisme ‘biografisch bepaald’ is. ‘Ik heb als kind in Indonesië in een jappenkamp onder een fascistisch regime geleefd – een concentratiekamp wil ik het niet noemen, dan ga je het ten onrechte vergelijken met de Duitse kampen. In dat jappenkamp waren geen instituties, het was een “totaalinstituut”, van bovenaf geïnduceerd. Er was een kampcommandant,

een arts, een dominee, en verder waren er alleen maar vrouwen en kinderen tot tien jaar. Geen gezin, geen kerk, geen school, geen verenigingen: er was een totaal gebrek aan alle instituties waar een ethos zich moet ontwikkelen. Je stond bijna letterlijk naakt tegenover elkaar en tegenover de macht. Het was een hel: door die directheid was geen sprake van vrijheid, er was vooral veel hufterigheid.’

Zijn huiver voor vormen van directe democratie heeft daarmee te maken, met die persoonlijke ervaring. Zijderveld: ‘Tegelijk

is dat natuurlijk ook een zwakte. Maar tegen iemand die begint over een directe democratie zeg ik wel: pas op voor de consequenties. Populisme is een griezelig iets. Je hebt instituties nodig voor de orde en de ethiek. Ik maak me zorgen over een politieke beweging die zegt geen partij te zijn, die één leider heeft, en inspeelt op vaak zeer begrijpelijke onlusten en onvrede, maar geen goede politieke alternatieven biedt.’

Koen Abts (1975), socioloog aan de Katholieke Universiteit Leuven, groeide op in Vlaanderen en zag vanaf eind jaren tachtig van dichtbij het Vlaams Blok ontstaan. ‘Ik zocht in de literatuur naar verklaringen voor de electorale successen van het Vlaams Blok en las in het begin veel over de geschiedenis van extreemrechtse bewegingen. Maar die literatuur bood, vond ik, geen afdoende verklaring. De historische context van het Vlaams Blok was totaal anders dan die van bijvoorbeeld de nationaalsocialisten. En toen ben ik op een gegeven moment de literatuur over populisme gaan lezen en merkte ik dat ik veel beter in staat was om de essentie van het onbehagen van de Vlaams Blok-aanhangers te vatten.’

Zijderveld en Abts hebben zich de afgelopen jaren beiden verdiept in het fenomeen populisme. Zijderveld schreef *Populisme als politiek drijfzand*, een vlamvend essay tegen het populisme en populistische uitwassen. En vorig jaar schreef hij samen met de bekende Amerikaanse socioloog Peter L. Berger *Lof der twijfel. Hoe we overtuigingen kunnen koesteren zonder daarbij fanatiek te worden*, een pleidooi voor gematigdheid. Koen Abts hoopt dit jaar te promoveren op de relatie tussen onbehagen, ethnocentrisme, politiek cynisme en extreemrechts stemgedrag.

Wat is voor u de kern van het populisme, waar hebben we het precies over?

ZIJDERVELD ‘Het gevoel van vervreemding ten opzichte van de politiek, de kloof tussen burgers en politiek, het anti-establishment-gevoel, is een belangrijk onderdeel daarvan. Maar het is vooral een soort samenballing van verschillende rancunes en angsten, met name tegenover de vreemdeling. Daar zou ik de nadruk op willen leggen.’

ABTS ‘Populisme in essentie valt samen met de driehoek volk, leider en establishment. Er zijn antagonismen tussen populist en establishment, tussen volk en establishment, en er is een gelijkstelling tussen de populist en “het volk”. Tegelijkertijd is dat volk op zichzelf nog leeg, het moet nog inhoud krijgen. Ja, het is een verbeelde gemeenschap. Door de stem van de leider wordt duidelijk waar het volk voor staat: het is een gemeenschap die tegenover het establishment en tegenover de vreemdeling wordt geplaatst.’

ZIJDERVELD ‘*Vox dei, vox populi*, de stem van het volk is de stem van God. De generalisering van het volk, of van bevolkingsgroepen of religies, is wel een relevant aspect van populisme. Als er een aantal Marokkaanse jongeren zich misdraagt – wat niet goed te praten valt – zijn het “de Marokkanen”. Als er ergens een kleine, salafistische groepering bijeenkomt, is het “de islam”. Als je “het volk” als het zuivere, goede volk omschrijft, kom je al snel uit bij de Duitse *Volksgemeinschaft*-gedachte, al is dat een beladen term.’

Anton Zijderveld

Hoe zou u het onbehagen willen duiden zoals zich dat in het hedendaagse populisme in België en Nederland manifesteert?

ZIJDERVELD ‘Dat onbehagen heeft vooral te maken met een angst voor de mondialisering, de komst van nieuwkomers, en de modernisering van Nederland. Nederland is in zeer korte tijd, in een tijdsbestek van

De komst van een totaal vreemde godsdienst is veel te snel en te massief gegaan

drie decennia, multicultureel geworden. De instroom van migranten en met name de komst van een totaal vreemde godsdienst is veel te snel en te massief gegaan.’

‘In 1963 arriveerde ik als student in Manhattan. Ik keek mijn ogen uit. Niet zozeer

Koen Abts

vanwege die hoge gebouwen, maar vooral vanwege de mensen: bruin, geel, rood, blank en zwart – alles liep door elkaar heen en ik werd er gek van. Als je in die jaren in Nederland op straat liep en je zag een Surinamer, dan stond je stil en zei je: “Kijk, daar loopt een neger.” Dat was nogal wat. En toen kwam er in de jaren zeventig ineens een geweldige stroom van gastarbeiders uit Turkije en Marokko en van Surinamers, die na de onafhankelijkheid massaal naar Nederland kwamen. Doodsbenauwd waren we voor ze. Dat was op zichzelf begrijpelijk. Stel je voor: je woont in een volkswijk in Amsterdam of Rotterdam en je ziet ineens al die vreemde mensen van het platteland van Turkije en het Rifgebergte in Marokko, onaangepast, ze spreken geen woord Nederlands, ze hebben vreemde gewoonten. Voor mij is dat dus een heel belangrijk onderdeel van het populisme: die begrijpelijke angst voor vreemdelingen.’

ABTS ‘Ik wil het nog wel iets ruimer bena-

deren. Volgens mij is er sprake van een overgang van een georganiseerde moderniteit naar een vloeibare moderniteit, zowel in economische als in culturele zin. Het begin van de georganiseerde moderniteit viel samen met de komst van de geïndustrialiseerde samenleving, die bestond uit traditionele, normerende kaders, zoals de nationale staat, de arbeidersklasse en het gezin. Tot de jaren tachtig was de samenleving duidelijk gesegmenteerd: het maatschappelijke en politieke leven in zowel België als Nederland werd bepaald door sociale, economische en religieuze breuklijnen. Het was arm versus rijk, links versus rechts, katholiek versus protestant. De politieke partijen stonden dan ook niet alleen voor een belangengemeenschap, ze waren tegelijkertijd de woordvoerders van een sociale en religieus-culturele gemeenschap. Die grenzen zorgden kortom voor redelijk saamhorige gemeenschappen en ze zorgden ervoor dat het leven binnen die grenzen redelijk rustig kon verlopen.’

‘Maar door de globalisering en de multiculturalisering is een “ontgrenzing” opgetreden. De oude, verzuilde grenzen vervaagden, wat vervolgens heeft geleid tot sociale desoriëntatie, gevoelens van onbehagen, en zelfs tot politiek cynisme. Feitelijk is er sinds de jaren tachtig een nieuwe, culturele breuklijn bijgekomen: die van het multiculturalisme versus het ethnocentrisme, of, met andere woorden, die van de open versus de gesloten samenleving.’

‘Deze ontwikkeling heeft tot nieuwe conflicten in het politieke domein geleid. Neem alleen al de welvaartsstaat. Die was duidelijk gedefinieerd op basis van grenzen, en het was volstrekt helder voor wie de welvaartsstaat er was: voor al diegenen die bij hadden gedragen aan de collectieve welvaart van ons

land. Het vreemde bevond zich buiten de nationale grenzen, dat werd zogezegd geïnstitutionaliseerd buitengesloten. Maar door de transformatie van de samenleving en de multiculturalisering is veel onduidelijker geworden wie aanspraak kan maken op sociale, economische en politieke rechten. Een partij als de PVV heeft een helder verhaal over de open versus de gesloten samenleving, het verhaal dat de politiek er is voor het gewone volk of zelfs het eigen volk. Maar de gevestigde partijen hebben onvoldoende een antwoord op de globalisering gegeven.’

ZIJDERVELD ‘Toch vraag ik me af of de theorie over de vloeibare moderniteit helemaal klopt. De hoofdlijn van mijn boek *The institutional imperative* was dat de moderne instituties een netwerkkarakter hebben gekregen. We leven inderdaad in een netwerk-samenleving. Maar, en dan sluit ik me aan bij mijn grote leermeester Arnold Gehlen [Duits filosoof en socioloog, PJD]: zonder instituties gaat het niet. We hebben nog steeds het gezin, we hebben nog een democratische rechtsstaat, een strijdmacht, universiteiten – ja, we hebben van veel instituten weliswaar doelorganisaties gemaakt, waar functionele rationaliteit en efficiency een grote rol spelen, maar ze zijn er gelukkig nog steeds.’

‘Populistische bewegingen roepen om een sterke leider. Heel griezelig, dat is een heel gevaarlijk aspect van deze vloeibare samenleving. Voor de ontwikkeling van het ethos hebben we geen sterke leiders nodig, maar instituties.’

Populistische partijen proberen dit onbehagen, over zowel de multiculturalisering als de ontmanteling van de verzorgingsstaat, uit te buiten. Ze bepalen daarmee voor een groot deel het publieke en poli-

tieke debat van de laatste jaren. Toch heeft een partij als de PVV niet meer dan een zesde van de stemmen. Hoe verklaart u die onevenredig grote invloed van populistische partijen op het publieke debat?

ZIJDERVELD ‘Dat heeft grotendeels te maken met de stijl van populistische partijen en de invloed van media. Dat begon in Nederland al met Pim Fortuyn. Die viel met zijn grote mond het establishment aan. Voor de pers was dat natuurlijk een fantastisch schouwspel, dus kreeg hij alle ruimte. Ook Wilders krijgt alle mogelijkheden om voortdurend het debat te monopoliseren. Helaas gaat het in de media nog te weinig om de feiten en de inhoud.’

ABTS ‘De overgang van de georganiseerde naar de vloeibare moderniteit zie je in het politieke systeem terug in een overgang van een partijdemocratie naar een toeschouwersdemocratie. Partijen golden lange tijd als de legitieme belangenbehartigers van de verschillende groepen in de samenleving. De band tussen politieke elites en hun achterban is geleidelijk gaan eroderen. Communicatie verloopt niet meer alleen via de erkende kanalen, zoals de bladen van de zuilorganisaties. Er is alleen nog maar een directe band tussen politicus en electoraat: de communicatie verloopt direct, vooral via televisie. Daarmee worden politici grotendeels beoordeeld op de mate waarin ze mediawetten beheersen. Dat heeft wel als gevolg dat politiek niet meer altijd over beleid gaat, over compromissen zoeken, maar over het elkaar onderuithalen, een vijandbeeld creëren. Media op hun beurt zijn voornamelijk geïnteresseerd in het conflict.’

ZIJDERVELD ‘Populistische partijen beheersen de mediawetten heel goed. Maar de

positie van Tweede Kamerleden zelf is ook interessant. Lang niet altijd leeft het idee dat ze volksvertegenwoordiger zijn, een belangrijke positie hebben en verantwoordelijkheid dragen. Nee, ze zien het Kamerlidmaatschap als een stap in hun carrière. Dan is veel meer de vraag: hoe kom ik verder omhoog, hoe kom ik in de show?’

De groei van populistische partijen zegt tegelijk ook iets over de zwakte van de gevestigde partijen. Waar hebben de traditionele partijen het precies laten liggen?

ABTS ‘In België hebben de traditionele partijen in de jaren tachtig en negentig, toen ze werden geconfronteerd met die vloeibare moderniteit en met de komst van de multiculturele samenleving, nauwelijks geanticipeerd op die nieuwe ontwikkelingen en de overgang van een partijdemocratie naar een toeschouwersdemocratie. Ze vertrouwden te zeer op de vaste band tussen politieke partij en achterban. Pas nadat hun electoraat was vertrokken, kwamen ze tot het besef dat ze het over een andere boeg moesten gooien. Maar het monopolie op de hedendaagse problemen waren ze toen allang kwijt.’

ZIJDERVELD ‘De gevestigde partijen zijn zeer landelijk, op de Haagse politiek, georiënteerd. Dat geldt ook voor het CDA. Tegelijkertijd zie je dat Den Haag niet meer het centrale apparaat is. Dat heeft onder meer te maken met het feit dat de nationale verzorgingsstaat de afgelopen jaren minder veelomvattend en actief is geworden. Dat is op zich een goede ontwikkeling geweest: hoe meer verzorgingsstaat, hoe minder vrijwillige initiatieven van burgers. Maar daarmee is het zwaartepunt minder komen te liggen bij Den Haag, en meer bij zowel

Brussel als bij de regio's en gemeenten. We hebben enerzijds steeds meer soevereiniteit overgedragen aan de Europese Unie; zelfs ons bankwezen is afhankelijk van de Europese Bank. En tegelijk zie je de invloed van de regio's groeien, soms tot over de grenzen heen. Zo ontstaat in het zuiden de EU-regio met Maastricht, Aken en Luik; steden die op terreinen als kennis, innovatie en cultuur steeds meer samenwerken. Deze modernisering doorbreekt het eenzijdige volksdenken van populistische partijen. Je kunt je niet meer achter de grenzen van de natiestaat en de nationale cultuur verschuilen.'

'Burgers zien dat ook wel. Ze hebben niet alleen hun vertrouwen verloren in het centrale apparaat met al die politieke partijen, ze begrijpen ook dat het belangrijk is wat er in hun regio, wijk of straat gebeurt. Daar moeten de gevestigde partijen op inspelen. Ik ben eigenlijk wel voor een vorm van populisme op stadsniveau. Lokale Leefbaar-partijen kunnen bijvoorbeeld heel heilzaam zijn.'

Wat bedoelt u precies met dit 'heilzame' populisme op stadsniveau?'

ZIJDERVELD 'Nederland is een multicultureel land geworden, Rotterdam is een multiculturele stad. Die multiculturaliteit moet zich op een bepaalde manier toch institutionaliseren, iets wat toch wel enkele generaties kan duren. En dan, en dat is mijn punt, vind ik het eigenlijk niet zo interessant wat er in Den Haag op nationaal niveau gebeurt. Veel interessanter is wat in Rotterdam allemaal op gang is gekomen. De lokale Leefbaar-partijen gaan in op de concrete zorgen en angsten van burgers in de volkswijken. Dat heeft een heel goede uitwerking gehad. Er gebeurt op lokaal niveau ook veel op het

gebied van integratie. Natuurlijk moet je de negatieve aspecten onder ogen zien, maar er is ook een belangrijk deel van de jongeren, de derde generatie, dat op dit moment uitstekend integreert. Hier in Rotterdam-Zuid, in de Afrikaanderwijk, wordt nu gewerkt aan concrete leefbaarheidsproblemen. De organisatie Kosmopolis is een mooi voorbeeld. Geprobeerd wordt om op stadsniveau door middel van kunst en cultuur "oude" en "nieuwe" Nederlanders bijeen te brengen. Samen toneelspelen, muziek maken en beeldende kunst beoefenen bindt mensen, schept een gevoel van saamhorigheid. Overigens is het jammer en bedenkelijk dat uitgerekend het populisme weinig oog en oor heeft voor kunst. Die wordt al te snel als "elitair" afgewezen. Dat is zeker op stadsniveau te betreuren.'

Wat moeten de gevestigde partijen nu doen, wat moet hun reactie zijn op het onbehagen waar populistische partijen aan appelleren?'

ZIJDERVELD 'Ze moeten in de eerste plaats erkennen dat er geen weg terug is. Ik zou multiculturaliteit willen onderscheiden van multiculturalisme. Multiculturalisme is een ideologie, hier in Rotterdam lange tijd door de PvdA beleden: je was een racist als je klaagde over het gedrag van allochtonen. Maar multiculturaliteit is een sociologisch feit. Het heeft geen enkele zin om je ertegen te verzetten, dat zou net zo dom zijn als dat je zegt tegen de zwaartekracht te zijn. En meegaan met de gedachte aan een soort *Volksgemeinschaft* is op dit moment het verkeerde antwoord en historisch gezien ook griezelig. Het idee alleen al: migranten die niet moeten integreren maar assimileren

ren, helemaal Nederlands worden of anders eruit. Dat is een enge gedachte en simpelweg onmogelijk. Wij moeten nog leren dat we “koppelteken-Nederlanders” hebben,

*Multiculturaliteit is een feit;
het heeft geen enkele zin om je
ertegen te verzetten*

net zoals je in Amerika, het multiculturele land bij uitstek, “koppelteken-Amerikanen” hebt: African-American, Latino-American, Irish-American. Mijn oudste dochter woont in Boston en is Dutch-American, maar ze is wel Amerikaanse.’

‘Daarnaast zouden de gevestigde partijen zich de vraag kunnen stellen: hoe behouden we de instituties zonder terug te willen naar de jaren vijftig, zonder reactionair te worden? Voor mij is dat een van de grote vragen van deze tijd. Hoe krijgen we in deze multiculturele samenleving passende universiteiten, kerken, scholen, gezinnen? Instituties moeten in deze netwerksamenleving, willen ze overleven, een netwerkarakter hebben en open zijn, niet gesloten. Ze moeten ook flexibel kunnen opereren, niet dat ouderwetse top-down denken. Verder moet er ruimte zijn voor individualisering. Zeker bij het CDA zijn we daar ten onrechte doodsbenauwd voor geweest. Individualisering kun je toch niet voorkomen. Je moet de modernisering en Europeanisering accepteren en tegelijkertijd de vraag stellen hoe je het *institutional framework* kunt handhaven. Vitale instuties zijn nu eenmaal zeer belangrijk voor een beschaafde samenleving.’

ABTS ‘Daar wil ik me bij aansluiten. Een van de grootste uitdagingen is wat mij be-

treft de vraag hoe het sociale geraamte van de samenleving, en dan bedoel ik vooral de kerninstituties van de welvaartsstaat, kan blijven bestaan. De enige manier is volgens mij een proces van verdergaande europeanisering; het moet in samenwerking met de Europese lidstaten. Maar het is voor de gevestigde partijen wel moeilijk om een pro-Europees verhaal te houden. Want Europa bestaat, en tegelijkertijd bestaat het niet, omdat het nog zo’n jong en voor burgers ongrijpbaar project is.’

ZIJDERVELD ‘Je zult wel moeten oppassen dat dat sociale geraamte geen uitgekledede, lege instituties worden. Daarom is zinging ook ongelooflijk belangrijk. Wat is de positie van het gezin? Wat is de rol van universiteiten? Dat soort vragen zijn zeer relevant. In de sociale wetenschappen telt vandaag de dag bijna alleen het opdrachten-onderzoek dat geldt inbrengt. Theoretische reflectie levert geen geld op en is dus grotendeels afwezig. Maar is een universiteit niet vooral ook een plaats van reflectie, van kritisch en analytisch nadenken over de maatschappij, de politiek, de verschillende culturen? Een universiteit moet betekenis durven te geven aan ontwikkelingen, anders wordt ze een leeg instituut.’

ABTS ‘Voor het CDA ligt daar een mooie uitdaging. Neem het gezin. Nog steeds wordt dat door burgers als het belangrijkste levensdomein gezien. De vorm is misschien veranderd: gezinnen komen niet per se voort uit een huwelijk, religieuze motieven spelen minder een rol bij het aangaan van een huwelijk. Maar in een relatie draait het uiteindelijk nog altijd wel om iets als trouwen en vertrouwen. Dat soort noties kan het CDA in discussies over regelingen rondom relatievormen inbrengen.’

ZIJDERVELD 'Ik vind ook dat het CDA een discussie aan moet gaan over de islam en met vertegenwoordigers van de islamitische gemeenschap spreekt, en dan heel duidelijk stelt – het spreekt eigenlijk vanzelf – dat moslims, mits ze zich aan de wet houden, binnen een democratische rechtsstaat passen. Dan zou het CDA, nee, dan moet het CDA zelfs een thuishaven kunnen zijn voor goed geïntegreerde moslims. Tien jaar geleden stemde 60 procent van de Turkse Rotterdamers op het CDA, nu nog maar 3 procent. En dat is simpelweg omdat het CDA is meegegaan met die populistische, islamofobe geluiden.'

Wat is ervoor nodig om dat eigen geluid beter over het voetlicht te krijgen?

ZIJDERVELD 'In de eerste plaats lef en moed om niet mee te gaan met de agenda van populistten.'

ABTS 'De traditionele partijen kunnen een populistische partij nooit counteren door haar agenda te kopiëren; dan bevestigen ze alleen maar haar hegemonie. Ze kunnen dat alleen doen door een eigen, nieuw verhaal te houden dat wel aansluit bij het onbehagen dat er leeft. In België is gebleken dat je met een alternatief verhaal kunt inbreken op het electoraat van populistische partijen. De kiezersachterban van die partijen is namelijk niet zo monolithisch als wij denken. Uit mijn onderzoek bleek dat 40 procent van het Vlaams Belang behoorde tot de harde

kern: een cynische groep, zeer wantrouwend tegenover de politiek en tegenover vreemdelingen. De andere 60 procent bleek te bestaan uit "signaalkiezers": ze wilden een signaal afgeven aan de gevestigde partijen en stemden daarom op het Vlaams Belang.

*De kiezersachterban van
populistische partijen is niet
zo monolithisch als wij denken*

Het is een groep die een positie inneemt ergens tussen kosmopolitisme en populisme. Deze signaalkiezers hebben moeite met de multiculturele samenleving, maar ze zien de vreemdeling niet als een vijand. Het is nu de vraag of het Bart de Wever van de Nieuw-Vlaamse Alliantie gelukt is om met een eigen verhaal die 60 procent te verleiden en aan hem te binden.'

ZIJDERVELD 'We hebben ook behoefte aan leidinggevende figuren, aan elites. Ik zeg bewust elites, niet elite. Het gaat mij om het leidinggeven in verschillende domeinen van de samenleving. De zorg, het onderwijs; al die sferen hebben eigen verantwoordelijkheden en behoefte aan elites. Sommige mensen weten nu eenmaal dankzij hun kennis en opleiding meer dan anderen. Zij kunnen cultureel en geestelijk leiderschap tonen, ideeën formuleren. Als er geen elites zijn, heb je, zoals Thorbecke al zei, een romps zonder hoofd.'